

УДК: 37.013.77 (Макаренко: Стоунс)

Л. М. ДЯЧЕНКО, молодший науковий співробітник
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих, НАПН України
вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна
dyachenko.lyuda@yandex.ua

ІДЕЇ ПСИХОПЕДАГОГІКИ У ТВОРАХ А. С. МАКАРЕНКА ТА Е. СТОУНСА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

***Анотація.** Актуалізовано проблемні питання взаємозв'язку між психологією і педагогікою, особливо в галузі практичної реалізації їхніх досягнень. Психопедагогіка розглядається як спосіб поєднання психологічної теорії з практикою навчання і виховання. Здійснено порівняльний аналіз ідей психопедагогіки А. С. Макаренка та британського науковця Е. Стоунса. Ключовими працями для порівняння обрано «Педагогічну поему» А. С. Макаренка та «Психопедагогіку» Е. Стоунса. Дії педагога, описані в «Педагогічній поемі», розглянуто через призму психопедагогіки Е. Стоунса з урахуванням виділених ним основ навчання: підкріплення, режиму підкріплення, ігнорування, цілепокладання, зворотного зв'язку. Увагу зконцентровано на навчанні правилам поведінки.*

Ключові слова: психологія, педагогіка, педагогічна психологія, психопедагогіка, Е. Стоунс, А. С. Макаренко, навчання, виховання, педагогічна дія, учитель, учень.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Орієнтація освіти на розвиток людини передбачає цілісний підхід до неї не лише як до біологічного і соціального індивіда, а й як до особистості, життєдіяльність якої має власну неповторну унікальність і здійснюється у системі різних соціальних зв'язків. Ще 1868 року К. Д. Ушинський у своїй праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології», окреслюючи ієрархію наук, відзначав провідну роль саме психології. В умовах сучасного наукового поступу між педагогікою і психологією склалися доволі неоднозначні взаємовідносини, особливо в галузі практичної реалізації їхніх досягнень. Психологічні знання часто мають абстрактний відносно конкретних педагогічних ситуацій і дій характер. На цю неузгодженість вказує й британський професор Е. Стоунс: «... зосередивши свою увагу на функції навчання, а не самій освіті, психологічна теорія й педагогічна практика змогли б зблизитися і збагатити одна одну. ... психопедагогіка є застосуванням теоретичних принципів психології до практики навчання» [7, с. 21]. Поєднання психологічної теорії з практикою навчання, підкреслює Е. Стоунс, є дуже важливим як для розвитку теорії навчання, так і для вдосконалення навчального процесу в школі. Науковець стверджує, що серйозне вдосконалення практики навчання можливе лише через застосування досягнень психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше поняття «психопедагогіки» зустрічаємо у працях професора Ліверпульського університету Едварда Стоунса, відомого своїми дослідженнями в галузі педагогічної психології. У своїх працях він піднімає проблему розриву між педагогічною психологією і практикою навчання. Так, у книзі «Психопедагогіка. Психологічна теорія і практика навчання» автором вдалося висвітлити питання психології навчання на досить детальному рівні та

водночас ретельно проаналізувати зміст конкретних дій педагога. Вжите британським професором поняття було сприйнято вітчизняними науковцями неоднозначно: одні були переконані у появі на Заході нової наукової галузі, дехто трактував його як тенденцію до використання психологічних знань у практиці підготовки майбутніх фахівців, а інші – як заклик до психологізації педагогіки. Але чи можлива взагалі педагогіка без психології?

Питанням психопедагогіки присвячено праці низки сучасних російських науковців: О. Б. Воронцова [1], В. П. Зінченка [2], С. Д. Полякова [6], Л. М. Фрідмана [8]. Водночас, розглядаючи ідеї Е. Стоунса і російських учених, простежуємо суттєві відмінності. Британський вчений уважно аналізує дії вчителя і учнів на уроці, але не співвідносить їх з організаційними формами і педагогічними технологіями. Він концентрується на безпосередній взаємодії двох суб'єктів освітнього процесу та взаємодії вчителя з колективом учнів. Інакше кажучи, Е. Стоунс розглядає технологічний план, але не стільки для виокремлення певних стійких послідовностей дій (що й є ознакою технології), як для ретельного аналізу змісту конкретних дій педагога.

На нашу думку, найбільш близькими до позиції Е. Стоунса є погляди визначного українського вченого І. А. Зязюна [3; 4] на психопедагогіку і педагогічну дію. Він неодноразово наголошує на необхідності здійснення кожної педагогічної дії з застосуванням досягнень психологічної теорії і практики. Завдяки академіку І. А. Зязюну ми зацікавилися психопедагогікою. З ініціативи завідувача відділу порівняльної професійної педагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України Н. М. Авшенюк 29 жовтня 2013 року на базі відділу було організовано і проведено науково-методологічний семінар «Психопедагогіка як інструмент взаємодії вчителя і учня». Підсумовуючи дискусію, В. О. Кудін зазначив: «Психопедагогіка існувала й раніше – у діяльності наших кращих педагогів». Праці І. А. Зязюна та результати роботи семінару спонукали нас до нового наукового пошуку.

Формування мети статті. А. С. Макаренко є одним з кращих педагогів світу, що підтверджено рішенням ЮНЕСКО 1988 року. Він приділяв увагу не лише педагогічній діяльності в цілому, а й педагогічній дії зокрема. Ми розглянемо його педагогічну діяльність через призму психопедагогіки Е. Стоунса. *Мета статті* – пошук ідей психопедагогіки у педагогічній діяльності А. С. Макаренка та порівняння їх з ідеями британського науковця Е. Стоунса.

Виклад основного матеріалу. За основу для порівняння ми взяли книгу Е. Стоунса «Психопедагогіка. Психологічна теорія і практика навчання», що була опублікована 1979 року англійською мовою, а 1984 року була перекладена російською, і «Педагогічну поему» А. С. Макаренка, що вперше побачила світ 1933 року. Пояснимо, чому саме цей твір Антона Семеновича був обраний для порівняння. Провідною ідеєю книги Е. Стоунса є твердження про те, що серйозне вдосконалення практики навчання можливе тільки через застосування досягнень психологічної науки. Вчитель повинен виступати як експериментатор, який на практиці перевіряє теорію навчання. Е. Стоунс закликає до того, щоб не приймати теорію в готовому вигляді, а перевіряти її на практиці. Ми сконцентрувалися на «Педагогічній поемі» як на творі, в якому відображена не «готова» теорія, а безпосередня педагогічна діяльність. Тут сам А. С. Макаренко виступає в ролі експериментатора, який перевіряє вже існуючі теорії на практиці та веде пошук нових педагогічних технологій: «Я во всю жизнь не прочитал столько педагогической литературы, сколько зимою 1920 года. ... У меня главным результатом этого чтения была крепкая и почему-то вдруг основательная

уверенность, что в моих руках никакой науки нет и никакой теории нет, что теорию нужно извлекать из всей суммы реальных явлений, происходящих на моих глазах. Я сначала даже не понял, а просто увидел, что мне нужны не книжные формулы, которые я все равно не мог привязать к делу, а немедленный анализ и немедленное действие» [5, с. 18]. Е. Стоунс подібно говорить, що найкращі книги можуть лише поглибити розуміння теоретичних принципів. Але жодна книжка не навчить тому, чому вчитель навчається на практиці.

Розглядаючи психопедагогіку, Е. Стоунс приділяє увагу різним питанням. Ми зосередилися на наочних правилах поведінки, оскільки методика виховної системи А. С. Макаренка була спрямована на виправлення негативної поведінки, формування у вихованців готовності враховувати вимоги колективу. Серед основ навчання Е. Стоунс виділяє: підкріплення, режим підкріплення, ігнорування, цілепокладання, зворотний зв'язок. Ми проаналізували відображення цих елементів у «Педагогічній поемі».

Е. Стоунс називає підкріплення вирішальною детермінантою, що сприяє виробленню бажаної поведінки. Підкріплення – це стимул, що надається після певної конкретної діяльності та викликає повторення і навчання цій діяльності. Е. Стоунс виділяє кілька його типів: 1) успіх від виконання діяльності; 2) повага педагога, колективу; 3) установки, що даються колективом як бажані; 4) спостереження за поведінкою інших. Такі типи підкріплення співвідносяться з методами виховання у педагогічній системі А. С. Макаренка: 1) вправами; 2) довірою і повагою до вихованців; 3) громадською думкою; 4) заохоченням і покаранням.

Велике значення власного позитивного прикладу педагога як важливого фактору впливу на поведінку учнів відзначали обидва автори. А.С. Макаренко підкреслює, що значною мірою завдяки Катерині Григорівні в колонії старші хлопці завжди ставилися до менших вихованців з повагою, суворо і дбайливо: *«Старшие колонисты видели эту связь между Екатериной Григорьевной и пацанами, не мешали ей и благодумно, покровительственно всегда соглашались исполнить небольшую просьбу Екатерины Григорьевны: посмотреть, чтобы пацан искупался как следует, чтобы намылиться как нужно, чтобы не курил, не рвал одежды, не дрался с Петькой и так далее. В значительной мере благодаря Екатерине Григорьевне в нашей колонии старшие ребята всегда любили пацанов»* [5, с. 81].

Е. Стоунс відзначає, що при великій кількості дітей важко забезпечити постійне підкріплення для фіксації кожного правильного кроку. Достатньо забезпечити часткове підкріплення під час систематизованого навчання. У відповідь на це в колонії імені М. Горького існувала постійна зміна ролей в колективі, причому така трансформація була не одномоментним актом, а постійно діючим колективним процесом, у якому: 1) кожен мав можливість отримати досвід командира, організатора у зведеному загоні; 2) черговий командир міг зробити зауваження чи дати обов'язкове доручення будь-якому членові колективу; 3) молодші й старші вихованці навчалися спільно у різновікових класах; 4) світогляд кожного колоніста розширювався завдяки театру.

Британський вчений звертає увагу, що найбільш сильний ефект має поєднання різних типів підкріплення. Це положення у А. С. Макаренка втілювалося у «методі вибуху», суть якого полягає в моделюванні такої несподіваної значущої ситуації, у якій колоніст ще не був і в якій він не може використати звичну модель поведінки. При цьому колоніст змушений вийти за межі попередніх соціальних ролей і починає діяти в новій ролі. Яскравим прикладом є ситуація з Каравановим, коли Антон

Семенович доручає йому отримати в місті велику суму грошей, дає коня і револьвер: *«Я знаю: ты человек такой же честный, как и я. Я это и раньше знал, разве ты этого не видел»* [5, с. 188]. Можна навести й інший приклад, коли після нападу грабіжників на підводі з Калиною Івановичем і Гудом вирішено було вислати назустріч загін з десяти колоністів. А.С. Макаренко призначив командиром Задорова і дав йому наган для захисту загону. Гордість Задорова не мала меж [5, с. 37–38].

Е. Стоунс говорить, що покарання з боку вчителя в дійсності діє як підкріплення. Той, кого карають, зникає до покарань. Таким чином, щоб покарання було ефективним, його інтенсивність повинна зростати. Це розуміє й А.С. Макаренко, описуючи прикрий випадок з Осадчим, який знущався над хлопчиками-євреями: *«Для меня, кроме того, не сам по себе Осадчий был занятен. На его подвиги взирала вся колония, и многие относились к нему с одобрением и восхищением. Отправит его из колонии значило бы законсервировать эти симпатии в виде постоянного воспоминания о пострадавшем герое Осадчем, который ничего не боялся, никого не слушал, бил евреев, и его за это «засадили»»* [5, с. 98].

Після неправомірних дій з боку вихованців А. С. Макаренко ставить їх перед вибором – жити в колонії за встановленими колективом правилами чи залишити її. Людина могла піти, але якби вона вирішила повернутися, то мусила б суворо дотримуватися правил. Так, після бійки він пропонує Чоботу піти з колонії: *«Я тебе советую идти туда, где позволено резаться ножами. Сегодня ты из-за того, что товарищ не уступил тебе место в столовой, пырнул его ножом. Вот и ищи такое место, где споры разрешаются ножом. ... До свиданья, не поминай лихо. Если будет трудно, приходи, но не раньше чем через две недели»* [5, с. 60]. Навіть можливість перебування у кабінеті директора А.С. Макаренко доносив до вихованців не як покарання, а як науку для роздумів. Так, у розмові з Коротковим, який усіляко проявляв зверхність до новоприбулого директора колонії, він говорить: *«Лично ты можешь не беспокоиться: арест существует только для моих друзей»* [5, с. 495].

Е. Стоунс називає відсутність підкріплення більш надійним методом, ніж покарання при навчінні правилам поведінки. Немає підкріплення – немає навчіння. Одним з варіантів він визначає ігнорування. А. С. Макаренко використовує ігнорування у кожній з трьох частин «Педагогічної поеми», особливо ігнорування негативного досвіду з минулого колоністів. Антон Семенович розумів вплив подій минулого на формування теперішнього і майбутнього. Він вважав, що лише у теперішньому можливі зміни особистості, що призведуть до корекції майбутнього, тому просив комісію не присилати в колонію справ вихованців. Згодом уже й самі колоністи соромилися розповідати про свої сумнівні подвиги. *«Мы сами искренним образом перестали интересоваться прошлыми преступлениями колонистов, и у нас это выходило так хорошо, что и колонисты скоро забыли о них...В этом отношении мы достигли полного идеала: уже и новые колонисты стеснялись рассказывать о своих подвигах»* [5, с. 210]. Так само, коли до Куряжа приїздила іноземна делегація, А. С. Макаренко категорично забороняв іноземцям розпитувати хлопців про їхнє минуле.

Е. Стоунс водночас зазначає, що для ефективності будь-якого навчіння учневі необхідно знати мету засвоєння навички, бачити її користь у майбутньому, інакше вона поступово забувається. Обов'язок учителя – показати, чим корисні засвоєвані навички. При цьому завдання повинні поступово ускладнюватися, інакше виконання надто легкого завдання не сприйматиметься як успіх. Таким чином, діяльність колоністів протікала в атмосфері цілепокладання, постійної спрямованості у

майбутнє. Спільна учбово-виробнича діяльність вихованців колонії імені М. Горького була сповнена «системою перспективних ліній»: ближні лінії – віра в завтрашню радість; середні лінії – проект колективної дії, дещо віддалений у часі; далекі лінії – майбутнє вихованця чи закладу [5, с. 550 – 551]. Поруч з цим А. С. Макаренко використовує метод ускладнення мети. Так, у розмові з Джуринською він говорить: «Нам здесь тесно и все сделано. Мы запомним здесь через полгода. Дайте нам что-нибудь большее, чтобы голова закружилась от работы» [5, с. 373].

Далі Е. Стоунс пише, що самого лише підкріплення недостатньо. Учневі необхідна більш точна інформація про характер результатів своїх дій – зворотний зв'язок або відомості про наслідки власних дій. Досвідчений учитель повинен забезпечити зворотний зв'язок з можливим підкріпленням, тобто повідомити учневі про наслідки його дій, надати інформацію про його сильні й слабкі сторони, дати характеристику окремим діям, виявити недоліки та способи їх подолання [7]. У колонії імені М. Горького А. С. Макаренко дотримується «педагогіки паралельної дії», визнаючи провідну роль колективу, членом якого є педагог. У більшості випадків зворотний зв'язок колоністам надавали товариші, командири загонів чи рада командирів, де обговорювалися сильні й слабкі сторони вихованців, їх хибні дії, шляхи подолання невдач. З боку Макаренка показовими є розмови з Гудом [5, с. 340] після від'їзду колоністів на робфак і з Вірою в Куряжі [5, с. 583].

Відзначимо, що у «Педагогічній поемі» простежуються чотири стадії розвитку колективу, на яких різними є роль вихователя та місце самоврядування: 1) колектив не згуртований; педагог виступає в якості єдиного керівника і координатора дій вихованців; 2) виділяються активісти, які підтримують педагога і беруть на себе частину його повноважень; 3) колектив сформовано; більшість функцій переходять до органів самоврядування; 4) кожний перебуває на рівні самовиховання, ставлячи до себе колективну вимогу.

Роль педагога як керівника на вказаних вище етапах відповідає виділеним Е. Стоунсом характеристикам зворотного зв'язку на різних етапах навчання: 1) структурувальному – вчитель виконує керівну функцію, провідну роль, демонструє, керує, роз'яснює; 2) спрямовуючому – учень сам виконує діяльність, а вчитель спрямовує її в необхідному напрямі, корегує окремі дії; 3) вибіркового – коментарі та вказівки вчителя мають більш загальний характер у формі окремих питань, що спрямовують самостійний пошук помилок і їх виправлення.

Висновки результатів дослідження. Звичайно, Е. Стоунс не претендує на повне розкриття проблем використання педагогічної психології в школі, тим паче на розробку нової науки. Своєю працею він підкреслює важливість застосування психологічних знань педагогом, звертає увагу на проблему абстрактності педагогічної психології та неможливість безпосереднього використання її досягнень у практиці навчання. Британський вчений допомагає утвердитися в переконанні, що серйозне вдосконалення освітнього процесу можливе лише через застосування досягнень психології у практичній діяльності вчителя, у кожній його педагогічній дії. Водночас учитель не повинен беззаперечно приймати всі положення психологічної науки, а простежувати і перевіряти їх на практиці – у безпосередній взаємодії з учнями та колегами.

Запурука ж успіху педагогічної діяльності А.С. Макаренка полягає в тому, що він на практиці здійснив унікальний синтез педагогіки і психології. Невмируща цінність праць А. С. Макаренка полягає в тому, що вони ґрунтуються на аналізі

мотивів поведінки й вчинків людей у різних умовах, допомагають формувати педагогічне мислення майбутніх вчителів.

У поглядах А. С. Макаренка і Е. Стоунса дійсно простежується біхевіористичний підхід. Але, не заглиблюючись у хронологію подій щодо періоду виникнення біхевіоризму чи періоду наукової діяльності Е. Стоунса, зазначимо, що вже у 20-х роках ХХ століття Антон Семенович активно застосовував на практиці ідеї психопедагогіки, описані Е. Стоунсом 1979 року. Його діяльність була надзвичайно успішною. Отже, впевнено можемо сказати, що А. С. Макаренко був не лише видатним педагогом-практиком, а й чудовим практичним психологом. Багато ідей талановитого педагога чекають свого подальшого наукового осмислення. Потрібно постійно звертатися до спадщини А. С. Макаренка, вдумливо її вивчати, співвідносити з часом, розвивати у власній діяльності, сміливо втілювати в практику. З часом його теоретичні положення і багаті практичні рекомендації не втрачають свого значення.

Перспективи подальших розвідок. Наші подальші наукові пошуки ми присвяtimo дослідженню ідей психопедагогіки у працях вітчизняних та зарубіжних науковців

Література

1. Воронцов А. Б. Истоки деятельности педагогика / А. Б. Воронцов // Образовательная политика : науч.-публицист. журнал. – 2011. – № 6 (56). – С. 46–51.
2. Зинченко В. П. Психологическая педагогика / В. П. Зинченко // Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм – Евронекс, 2003. – С. 432–433.
3. Зязюн І. А. Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка?! / І. А. Зязюн // Етика і естетика педагогічної дії : зб. наук. праць. – Вип. 3. – К.–Полтава, 2012. – С. 20–37.
4. Зязюн І. Психологічна педагогіка в царині педагогічної дії / І. Зязюн // П'ята виставка-презентація «Інноватика в сучасній освіті». – К., 22–24 жовт. 2013. – С. 20–21.
5. Макаренко А. С. Педагогическая поэма / А. С. Макаренко. – Харьков : «Прапор», 1979. – С. 18–583.
6. Поляков С. Д. Психопедагогика: модель предмета и экспериментальное исследование / С. Д. Поляков // Психология обучения. – 2009. – июль № 7 – С. 4–16.
7. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения; Пер. с англ. / [Под. ред. Н.Ф. Талызиной]. – М. : Педагогика, 1984. – С. 21–111.
8. Фридман Л. М. Психопедагогика общего образования : пособие для студентов и учителей / Л. М. Фридман. – Москва : Институт практической психологии, 1997. – 288 с.

Л. Н. ДЯЧЕНКО, младший научный сотрудник
Институт педагогического образования
и образования взрослых, НАПН Украины
ул. М. Берлинского, 9, г. Киев, 04060, Украина
dyachenko.lyuda@yandex.ua

ИДЕИ ПСИХОПЕДАГОГИКИ В ТРУДАХ А.С. МАКАРЕНКА И Э. СТОУНСА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Актуализированы проблемные вопросы взаимосвязи психологии и педагогики, особенно в области практической реализации их достижений. Психопедагогика

рассматривается как способ сочетания психологической теории с практикой обучения и воспитания. Сделан сравнительный анализ идей психопедагогике А.С. Макаренка и британского ученого Э. Стоунса. Ключевыми трудами для сравнения выбраны «Педагогическая поэма» А. С. Макаренка и «Психопедагогика» Э. Стоунса. Действия педагога, описанные в «Педагогической поэме», рассмотрены через призму психопедагогике Э. Стоунса с учетом выделенных им основ научения: подкрепления, режима подкрепления, игнорирования, формирования целей, обратной связи. Внимание сконцентрировано на научении правилам поведения.

Ключевые слова: психология, педагогика, педагогическая психология, психопедагогика, Э. Стоунс, А. С. Макаренко, обучение, воспитание, педагогическое действие, учитель, ученик.

L. M. DIACHENKO, junior researcher
Institute of Pedagogical and Adult Education of
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
9 Berlynskoho Str., Kyiv, 04060, Ukraine
dyachenko.lyuda@yandex.ua

IDEAS OF PSYCHOPEDAGOGY IN WORKS OF A. MAKARENKO AND E. STONES: COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. Problematic issues of psychology and pedagogy interrelations, especially in the realm of practical implementation of their achievements, have been actualized. Psychopedagogy is considered as a way of combining psychological theory and practice of teaching and education. Basic thesis is that a serious improvement of educational process is possible only through applications of psychology in teacher practice, including each of his/her pedagogical action. The comparative analysis of psychopedagogy ideas in the works of A. Makarenko and E. Stones has been done. Key works for comparison are «Psychopedagogy» by E. Stones and «Pedagogical Poem» by A. Makarenko. Among the foundations of learning E. Stones defines: support, mode of support, neglect, goal-setting, feedback. It has been examined how these items are reflected in the «Pedagogical Poem». It has been found that British scientists have failed to highlight the issue of psychology training at a fairly detailed level and to carefully examine the content of the specific actions of the teacher. He encourages teachers to perform the author activities not accepting the theory in its finished form, and check it in practice. The «Pedagogical Poem» reflected not a «ready» theory, but direct teaching activities. Here A. Makarenko performs the role of an experimenter, who examines existing theories in practice and is looking for new educational technologies. Considering psychopedagogy E. Stones focuses on various issues. This paper concentrates on learning the code of conduct as a technique of A. Makarenko's educational systems aimed at correcting negative behavior, formation of pupils' willingness to consider the requirements of the team.

Key words: psychology, education, educational psychology, psychopedagogy, E. Stones, A. Makarenko, training, education, teacher performance, teacher, student.

Bibliography

1. Vorontsov A. B. Origins of activity pedagogy / A. B. Vorontsov // *Obrazovatelnaia politika. Nauchno-publitsysticheskii zhurnal.* – 2011. – № 6 (56). – S. 46–51.

2. Zinchenko V. P. Psychological pedagogy // Bolshoi psikhologicheskii slovar / [sost. i obshch. red. B. Meshcheriakov, V. Zinchenko]. – SPb. : Prain–Evroznak, 2003. – S. 432–433.
3. Ziaziun I. A. Pedagogical psychology or psychological pedagogy?! / I. A. Ziaziun // Etyka i estetyka pedahohichnoi dii / Zb. nauk. prats. – Vyp. 3. – K.–Poltava, 2012. – S. 20–37.
4. Ziaziun I. A. Psychological pedagogy in realm of pedagogical act / I. A. Ziaziun // P'iata vystavka-prezentatsiia «Innovatyka v suchasni osviti». – K., 22 – 24 zhovtnia 2013. – S. 20–21.
5. Makarenko A. S. Pedagogical poem / A. S. Makarenko. – Kharkov : Prapor, 1979. – S. 18–583.
6. Poliakov S. D. Psychopedagogy: model of subject and experimental investigation / S. D. Poliakov // Psikhologhiia obucheniia. – 2009. – Iiul № 7 – S. 4–16.
7. Stones E. Psychopedagogy. Psychological theory and practice of teaching ; Per. s angl. / [Pod. red. N. F. Talyzinoi]. – M. : Pedahohika, 1984. – S. 21–111.
8. Fridman L. M. Psychopedagogy of general education: manual for students and teachers / L. M. Fridman. – M. : Institut prakticheskoi psikhologii, 1997. – 288 s.